

Белгібай Ж.Қ.,* Рсымбетова Л.Р., Талман А.С.

т.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
т.ғ.к., аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
магистр, оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ТҮРКІСТАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Автор корреспондент: zhanar.belgibay.62@mail.ru

Түйін: Аталған мақалада Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы қазақ зиялыларының орны баяндалады. 1917 ж ақпан төңкерісіне дейін Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының қалың ортасында жүрген, Түркістан Мұхтариятын құруға және оның қызметіне белсене араласқан саяси дайындығы мол тұлғалар Т. Рысқұлов, М. Тынышбаев, М. Шоқай, С.Лапин, Ә.Оразаев, С. Ақаев, Қ. Қожықов сияқты этноэлита өкілдерінің орны деректер негізінде көрсетіледі. Отандық тарихшылар К. Нұрпейіс, М. Қойгелдиев, С. Рүстемов, О. Қоңыратбаев, С.Асфендияров, С. Шілдебай, Х. Тұрсұн және т.б. өзбекстандық С. Ағзамқожаев, Р. Абдуллаев, Д. Алимova, А. Голованов, С. Тілеуқұлов және т.б. ғалымдардың мәселеге біршама терең үңіліп, қазақ зиялыларының Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы орны мен рөліне шынайы баға берудегі жасаған батыл тұжырымдары негізге алынған.

Кілттік сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, қазақ зиялылары, Түрккомиссия, Түркістан Мұхтарияты, этноэлита, большевиктік билік, большевиктік партия, Мұсбюро.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы қазақ зиялыларының рөлі туралы мәселе осы күнге дейін біршама зерттелгенімен толық та жан-жақты бағасын ала қойған жоқ. Олай дейтініміз, бұл тақырыптың басты дереккөздері қатарында Г. Сафаровтың, Алексеенковтың, Т. Рысқұловтың және т.б. саяси қайраткерлер мен кеңестік тарихшы ғалымдардың сол кезде жарияланған еңбектері әдістемелік бағдарға алынып келеді. Ол еңбектерде маркстік-лениндік теориялық тұжырымдар әдістемелік басшылыққа алынғандықтан да ол еңбектердің мазмұнында мәселенің біржақты қарастырылғаны белгілі жағдай. Тәуелсіздік жылдары отандық тарихшылар К. Нұрпейіс, М. Қойгелдиев, С. Рүстемов, О. Қоңыратбаев, С. Шілдебай, Х. Тұрсұн және т.б. өзбекстандық С. Ағзамқожаев, Р. Абдуллаев, Д. Алимova, А. Голованов, С. Тілеуқұлов және т.б. ғалымдар мәселеге біршама терең үңіліп, қазақ зиялыларының Түркістан ұлт-азаттық қозғалысындағы орны мен рөліне шынайы баға беруде соңғы әдістемелік тәсілдерге сүйеніп, батыл тұжырымдар жасай алды. Ол еңбектер арнайы тарихнамалық талдауды жасауды қажет етеді.

Мәселеге айқындық беру үшін Түрккомиссияның мүшесі Г. Сафаров Түркістан Мұхтарияты үкіметін құруда қазақ зиялылары белсенді рөл атқарғандығын атап көрсетеді. Оның «қазан оқиғаларынан соң кеңеске қарсы автономиялық қозғалыстың басшылығы ұлттық буржуазиялық өзін-өзі басқару еркін білдірген алдыңғы қатарлы зиялылардың қолына шоғырлануы реакциялық-феодалдық «Улемамен» байланысы жоқ қазақ зиялыларының алдыңғы шепке шығуына» [1, 119 б.] алып келді деген пікіріне тоқталған орынды болар. Шындығында 1917 ж ақпан төңкерісіне дейін Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының қалың ортасында жүрген, Түркістан Мұхтариятын құруға және оның қызметіне белсене араласқан М. Тынышбаев, М. Шоқай, С. Лапин, Ә. Оразаев, С. Ақаев, Қ. Қожықов сияқты этноэлита өкілдері европалық білім алған, Ресейдің демократиялық қозғалыстарына араласқан саяси дайындығы мол тұлғалар еді. Содан да олар 1917-1918 жж. Түркістандағы тарихи оқиғалардың алдыңғы сапында болды.

Большевиктік билікке оппозициялық көзқарастарымен танылған саяси қайраткердің бұл бағасы қазіргі күнгі таным жетістіктерімен кеңірек талдауды талдауды қажет ететін

сияқты. Олай дейтініміз, Сафаров аталған еңбегін Түркістандағы тарихи оқиғалардың ізі суымай тұрып және өзі большевиктердің Түркістанда жүргізген саясатына тікелей қатыса жүріп жазғандықтан да сол кезеңнің тарихи шындығын барынша нақты көрсетуге ұмтылған. Дегенде, қазақ зиялыларының саяси күрестің алдыңғы сапына шығуының терең тарихи алғышарттары болғандығына жоғарыда аталған зерттеулерде жеткілікті көңіл бөліне қойған жоқ.

Өлкедегі мұсылмандық қозғалыстың сыртқы түрі мен ішкі мазмұнының кейбір тұстарын сақтап қалған саяси институт - Өлкелік большевиктік партия комитетінің жанындағы Мұсылмандар бюросы. Бұл атаудың кеңестік билік жағдайында бастапқы конфессиялық сипатынан арылып, мұсылман дінін ұстанатын жергілікті халықтардың жинақтаушы атауы ретінде этносаяси мазмұн иеленгендігін айтуымыз керек. Демек Мұсбюроның қызмет Өлкелік партия комитетінің қызметіне ұлттық мазмұн, беруге арналған деп бағалауға болады. 1919 ж. наурызында осы этносаяси билік институтының тізгінін Т. Рысқұлов ұстады. Әрине, жоғарыда атап көрсеткеніміздей, бұл кезде ақпан төңкерісінен соң бірден кең өріс алған түрік халықтарының өзін-өзі билеуге ұмтылған идеясының, саяси ұранының қоғамдық екпіні басыла қоймаған тұс еді. Айталық, «Ол кезде мұсылмандар губернияларда, уездерде және ауылдық деңгейде Бүкілресейлік Мұсылмандардың Ұлттық кеңесі түрінде мәдени-ұлттық автономиялар құрған еді. Сонымен бір мезгілде Ресей әскерінің қатарындағы мұсылман-жауынгерлер Мұсылман әскери кеңесін құрды. 1917 ж. наурызында Мәскеуде мұсылман жұмысшыларының конференциясы өтіп, онда Мұсылман комитеті құрылды. Оның үстіне осы жылдың маусымында Парламент - Миллет Мәжілісінің жасақтаған мұсылмандар съезі өтті. Бір сөзбен айтқанда «мұсылман» қайраткерлерінің идеялары мен бағдарламалары ең бастысы Кавказ бен Қырымда және Түркістанда түрік және мұсылман халықтарының дербес органдарын - мәдени-ұлттық автономиялар құрылып жатты» [2, 156 б.].

Ұлт-азаттық күрестің жалпы атауына айналған Мұсылмандық қозғалысты Түркістандағы ең ірі жеңісі - 1917 ж. қарашасында ұлттық мемлекеттік құрылым - Түркістан Мұхтариятының жариялануы еді.

Кеңестік биліктің алдында мынадай таңдау тұрды; өлкеде саяси билікті европалықтардың қолына шоғырландыру, сол арқылы жергілікті халықтың өкілдерінің дербестікке, өзін-өзі білуге деген ұмтылысын тежеу. Бұл жағдай жергілікті халықты кеңестік биліктен аулақтата түсетін еді. Екінші жол - кеңестік билікке жергілікті ұлт өкілдерін араластыру. Бұл таңдау орталықтың билігін әлсіретіп, жергілікті саяси күштердің бел алуын күшейтетін еді деп бағалаймыз.

Қалыптасқан жағдайға байланысты большевиктер екінші жолды таңдауға мәжбүр болды. Бұл жағдай Орталықтың қаупін растады. А. Исмаилов осы мәселеге қатысты жергілікті мұсылман тұрғындарының саяси белсенділігі белгілі дәрежеде сеператистік ағымның күшеюіне алып келді деп бағалайды [2, 157б.]. Әрине, бұл бағамен келісуге болады, егер жергілікті халықтың арасынан шыққан саяси элита өкілдерінің ұлттардың өзін-өзі билеуге ұмтылуын осылай сыныптар болсақ. Бірақ, Т. Рысқұлов бастаған большевиктік саяси элита өкілдері саяси бағдарламаларында кеңестік Ресейден бөлінуді емес, дербес мемлекеттік бірлік ретінде оның құрамында енуді басты мақсат еткені белгілі.

Өлкедегі мұсылман коммунистік ұйымдарының ұйымдасқан, мақсатты әрекеті Ташкент қаласында 1919 ж. 24-30 мамыры күндері өткен Бірінші Өлкелік конференциясынан басталды. Конференцияның басшылары ретінде төралқа мүшелері РК(б)П Өлкелік бюросының атынан Солькин, Түркатком атынан Казаков қатысып, конференцияны Т. Рысқұлов ашты [2, 158б.]. Осы конференцияның қабылдаған шешімдерінің бірі «Түркістандағы РК(б)П өлкелік, облыстық қалалық мұсылман ұйымдарының бюролары туралы Ереже» болды. Бұл құжатта Өлкелік мұсылмандар бюросы «Өлкелік партия комитетінің жанындағы орган болып табылады» деп атап көрсету арқылы оны партияның органына айналдырды [2, 158б.].

Бұл идея мұсылман-коммунистерінің қолдауына ие болып, 1920 ж. қаңтар айындағы Өлкелік үшінші конференцияда нақты шешімдер қабылдауға итермеледі. Осы конференцияда өлкедегі ұлттық белгілері бойынша бөлінген саяси партияның жиынтық атауы ретінде «Түрік халықтарының коммунистік партиясы» деп атау жөніндегі шешім ұлттық саяси элитаның бастамасымен іске асқан ең бір пәрменді шешім болғандығы белгілі. Бұл шешім конференцияға қатысушылардың қолдауына ие болуымен бірге жергілікті элитаның (европалық қызметкерлер мағынасында - Л.Р.) да көңілінен шықты. Осы тұрғыдан алғанда конференцияның «Түрік халықтары коммунистік партиясының» Уақытша Орталық комитетін жасақтау жайлы шешімі сол кезең үшін ең оңтайлы шешімі болды. Болашағынан көп үміт күттірген және өлкедегі саяси үрдістерді тұрақтандыруға қызмет жасайтын «Уақытша Орталық комитеті таза интернационалдық сипатта құрылды, өйткені комитет құрамындағы 17 (15+2) мүшенің 8-і европалық ұлттық өкілі болатын, сондықтан конференция шешімдерінде ұлтшылдық, пантүркішілдің пиғылдар үстем болды дейтін зерттеушілердің пікірі орынсыз» - [3, 128 б.] деген О. Қоңыратбаевтың тұжырымымен келісуге болады.

Жалпы, Түркістандағы қоғамдық-саяси даму үрдісіне Мұсбюро төңірегіне топтасқан этносаяси элитаның ұлттық ерекшеліктер мен ұлттық мүддені көздеп жасаған батыл саяси қадамдары туралы О. Қоңыратбаевтың зерттеулерінде жан-жақты және құжаттық деректер негізінде талданғандықтан оларға жекелей тоқталуды қажет деп тапқанымыз жоқ. Мәселе осындай ұлт мүддесіне қызмет жасайтын оңтайлы саяси шешімдердің Мәскеу билеушілерін қатты алаңдатқандығы. Ондай алаңдаушылықтың басты себебі Түркістандағы жергілікті ұлттың арасынан шыққан Т. Рысқұлов, Орталықтағы М. Сұлтанғалиев сияқты тұлғалардың көтерген саяси ұрандарының кеңестік саяси доктринаға сай келмеуі еді. Содан да Түркістанда кеңестік билікті өктемдікпен жүргізген Түрккомиссия мүшелерінің Мұсбюроның ұсыныстарын, соның негізінде қабылданған III мұсылман коммунистері конференциясының шешімдерін кеудемсоқтықпен іске асырмай тастады.

«Ташкентте өлкелік мұсбюроның белсенді мүшелері шоғырланды олар: Рысқұлов, Әбдірашитов, Гасанов, Шакиров, ол Өлкелік Мұсбюроның хатшысы болатын, денсаулығына байланысты босатылған оның орнын Мангелдин алмастырды. Ал ТКП Сырдария облыстық комитетінің құрамында Константинопольский, Аманбек Иржигитов (Ержігітов), Абдуллин, Мұсаханов, Қасымқожаевтар 1920 ж. наурызында облыстық басшылықты құрды» [2, 164б].

Зерттеуші А. Исмаилов Т. Рысқұловтың қайраткерлігіне мынадай баға береді: «Түркістан коммунистерінің мұсылмандық бюросын басқарған Т. Рысқұлов өлкенің жергілікті тұрғындарын қазан төңкерісінің жеңістерін қорғау және нығайтуға жұмылдыруда ұйымдастыру сипатында аз жұмыс істеген жоқ». Бұл, әрине Т. Рысқұловтың коммунист ретіндегі атқарған қызметіне бірілген шынайы баға. Бірақ бұл баға жеткіліксіз. Содан да ғалым жоғарыдан тұжырымын «Сонымен бірге ол Түркістандағы еңбекші мұсылмандарды бастапқы кезде Кеңес өкіметінен шошындырған себептерді көрді және оны айта алды» [2, 173 б.] деп толықтырады.

1920 ж. Т. Рысқұловтың «Мұсбюро» еңбегі жарық көрді. Қайраткердің қазіргі кезде аса құнды дереккөзіне айналған осы алғашқы еңбектерінің бірі-кейін оның саяси көзқарасын айыптауға, өзін қуғындауға айғақ болғандығын да айта кеткеніміз орынды болар. Осы еңбегінде Т. Рысқұловтың кеңестік биліктің кемшілігін сынап айтқан сөздерін түпнұсқада бергенді жөн көрдік. «Октябрьская революция в Туркстане была совершена наполовину, она ограничилась сначала свержением лишь Временного правительства (русской буржуазии) и передачей ее в руки русских рабочих, но дальше этого не пошла. Она должна была завершиться с одной стороны окончательным уничтожением всякого остатка наследия царской России, подавлением в корне всяких колонизаторских поползновений со стороны царского чиновничества и кулачества, с другой стороны - внедрением классового расслоения среди туземного населения,

массовым привлечением туземных трудящихся к власти и крупными экономическими реформами со стороны государства для окончательной ликвидации власти туземных эксплуататоров в кишлаках (селениях) и аулах. Но как раз революция по этому пути не пошла и этого не случилось. Между тем, расположенная вне городов и железнодорожных линий многомиллионная масса туземцев, состоящая на три четверти из трудового декханства (крестьянства), оставалась почти незатронутой революционным движением» [2, 174 б.].

Осы дәйек сөзді ұсына отырып, А. Исмаилов Т. Рысқұловтың большевик ретінде және барлық жағдайда, барлық жерде және барлық кезде саяси билік үшін, нақты экономикалық яғни белгілі әлеуметтік топтардың мүддесін қорғау үшін толық таптық позицияда пікір білдірген деген тұжырым жасайды [2, 174 б.]. Бұл тұжырым Ташкент қаласына топтасқан ұлттық саяси элита өкілдерінің бәріне бірдей тән емес еді. Большевиктер қатарын толықтырғанымен С. Асфендияров, С. Қожанов, Н. Төреқұловтар өздерінің ұлтжандылық көзқарастарға бейімдігімен де ондай таптық төзімсіздікке барған жоқ. Бұл жағдай олардың қызметтік өсуіне кедергі болған себептердің ең бастысына айналды.

Әдебиеттер тізімі

1. Тұрсын Х. Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан Мұхтарияты (тарихи, саяси және ұлттық аспектілері) Алматы. «Нұрлы Әлем» баспасы, 2006, 119 б, 128 б.
2. Исмаилов А.И. Из истории южных областей Казахстана. Шымкент, 2006, 156 б. 164б 173 б. 174 б.
3. Қоңыратбаев О.М. Тұрар Рысқұловтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. (Түркістан кезеңі). Алматы, 1994,128 б.
4. Рсымбетова Л.А. Ташкент қаласының ХІХ ғасырдың соңы мен ХХғасырдың басында қазақ интеллигенциясының қалыптасуындағы маңызы.//Т.ғ.к. ғылыми дәрежесіналу үшін дайындаған дисс. Алматы, 2010.

Аннотация: В данной статье описывается место казахской интеллигенции в Туркестанском национально-освободительном движении. До Февральской революции 1917 года многие люди, находившиеся в центре Туркестанского национально-освободительного движения, активно участвовали в создании и деятельности Туркестанской Мухтарии: Т.Рыскулов, М.Тынышбаев, М.Шокай, С.Лапин А.Оразаев С.Акаев, К.Кожыков. Отечественные историки К. Нурпеис, М.Койгельдиев, С.Рустемов О.Коньратбаев, С.Асфендияров, С.Шилдебай, Х.Турсун и другие, Узбекские ученые С. Агзамкожаев, Р. Абдуллаев, Д. Алимова, А. Голованов, С. Тлеукулов и другие ученые были глубоко сосредоточены на этом вопросе и опирались на вопиющие выводы казахстанской интеллигенции в истинной оценке роли и места туркестанского национально-освободительного движения.

Abstract: This article describes the place of the Kazakh intelligence in the Turkestan national liberation movement. Before the February Revolution of 1917, many people who were in the center of the Turkestan national liberation movement actively participated in the creation and activities of the Turkestan Mukhtaria: T. Ryskulov, M. Tynyshbaev, M. Shokai, S. Lapin A. Orazayev S. Akayev, K. Kozykov. Domestic historians K. Nurpeis, M. Koygeldiev, S. Rustemov O. Konyratbaev S. Shildebai, H. Tursun and others, Uzbek scientists S. Agzamkozhaev, R. Abdullaev, D. Alimov, A. Golovanov, S. Tleukulov and other scientists were deeply focused on this issue and relied on the blatant conclusions of the Kazakh intelligentsia in a true assessment of the role and place of the Turkestan national liberation movement.